

2018

THE INFLUENCE OF “RELIGIOUS FACTOR” ON ETHNO-POLITICAL AND CONFESSIONAL CONFLICTS IN MUSLIM COUNTRIES

Muhammadolim Muhammadsidiqov
International Islamic Academy of Uzbekistan

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/iiu>

Part of the [Arts and Humanities Commons](#)

Recommended Citation

Muhammadsidiqov, Muhammadolim (2018) "THE INFLUENCE OF “RELIGIOUS FACTOR” ON ETHNO-POLITICAL AND CONFESSIONAL CONFLICTS IN MUSLIM COUNTRIES," *The Light of Islam*: Vol. 2018 : Iss. 1 , Article 18.
Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiu/vol2018/iss1/18>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in The Light of Islam by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

МУСУЛМОН МАМЛАКАТЛАРИДАГИ
ЭТНОСИЁСИЙ ВА КОНФЕССИОНАЛ
ЗИДДИЯТЛАРГА “ДИН ОМИЛИ”НИНГ
ТАЪСИРИ

ВЛИЯНИЕ «РЕЛИГИОЗНОГО ФАКТОРА»
НА ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ И
КОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОНФЛИКТЫ В
МУСУЛЬМАНСКИХ СТРАНАХ

THE INFLUENCE OF “RELIGIOUS
FACTOR” ON ETHNO-POLITICAL AND
CONFESSIONAL CONFLICTS IN MUSLIM
COUNTRIES

Калит сўзлар: Араб баҳори, барбар, этник ва диний камчилик, минтақавий барқарорлик, минтақавий хавфсизлик, этник муносабатлар ва зиддиятлар.

Ключевые слова: Арабская весна, бербер, этнические и религиозные меньшинства, региональная стабильность, региональная безопасность, этничность, этнические отношения и конфликты.

Key words: Arabic Spring, Berber, ethnic and religious minorities, regional stability, regional security, ethnicity, ethnic relations and conflicts.

Жаҳон ҳамжамияти янги минг йилликка кўплаб ҳал этилмаган муаммолар билан кириб келди. Улар орасида миллий низолар, этник можаро ва қонли урушлар, афсуски, инсоният тарихий даврининг энг юқори босқичида ҳам ўз ечимини топмаган муаммолардан бири бўлиб келмоқда. Амалиёт шуни кўрсатдики, миллий-этниқ муаммолар нафақат ривожланаётган Африка, Осиё, Латин Америкаси минтақаси давлатларида, балки ривожланган Европа, Шимолий Америка, шунингдек, собиқ социалистик давлатларда ҳам вужудга келмоқда. Деярли ҳар куни биз юз берган миллатлараро низо ва можаролар тўғрисидаги маълумотларни ОАВ орқали тарқатилишининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Яқин Шарқ ва Африка мамлакатлари, Болқон давлатлари, Афғонистон, Ироқ, Яман, Украина ва бошқа кўплаб давлатларда ҳали ечимини топмаган ва халқаро хавфсизликка таҳдид қилаётган муаммолар бутунги кунда нафақат соҳа мутахассисларини, балки оддий инсонларни ҳам ташвишга солаётган асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Араб давлатлари охириги икки аср давомида турли ташқи кучлар таъсир доирасининг муҳим

Мақолада бугунги кунда мусулмон мамлакатларида барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш муаммолари, минтақавий хавфсизлик ва этник муносабатларнинг ўзаро алоқаси кўриб чиқилган. Этник ва конфессиялараро муносабатлар ва зиддиятларнинг мақсад ва шакллари, иштирокчи ва ҳаракатлантирувчи кучлари, структураси ва классификацияси ўрганилган. Шунингдек, зиддиятларни ҳал қилиш ва олдини олиш бўйича таклифлар ҳам берилган.

В статье предпринята попытка рассмотрения проблемы обеспечения стабильности и безопасности в мусульманских странах через призму региональной безопасности и этнических отношений. Обращается внимание на структуру и классификацию, участников и действующие силы, цели и формы этнических и межконфессиональных отношений и конфликтов в мусульманских странах. Предлагаются некоторые предложения по решению и предотвращению подобных конфликтов.

The article attempts to review the problem of ensuring regional stability and security in Muslim countries, due to regional security and ethnic relations, which is one of the most important problems of modern science. The structure and classification of the participants and the acting forces, objectives and forms of ethnic relations and conflicts in the region. And also some suggestions on the decision and prevention of the similar conflicts are offered.

объектига айланди. Минтақада сиёсий вазият ривожланишининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу ерда сўнгги ўн йилликда дунёдаги энг кўп давлатлараро сиёсий, иқтисодий, диний конфессия ва этнослараро зиддият, қарама-қаршиликларга асосланган можаро ва қуроли тўқнашувлар содир бўлган. Ва бу тенденция ҳозирда ҳам сақланиб турибди.

Сўнгги пайтларда ушбу ташқи кучларнинг ўз манфаатлари йўлида олиб бораётган геосиёсий ва геоиқтисодий рақобатли кураши минтақадаги вазиятни янада кескинлашувига олиб келди. Бунга энг сўнгги мисоллардан қилиб “Араб баҳори”, Сурия, Судан ва Сомалидаги қуроли можаролар, Қатар давлатининг Саудия Арабистони ва Бирлашган Араб Амирликлари билан ўзаро зиддиятлари, Марокаш ва Жазоир ўртасидаги ҳанузгача давом этаётган қарама-қаршиликлар ҳамда Яман ва Ливияда юз бераётган фуқаролар урушини ва ноқонуний муҳожирлар муаммосини кўрсатиш мумкин.

Жиддий муаммолар орасида 2011 йилда Судан жанубидаги ҳудудларни Судан Республикасидан ажралиб чиққанидан сўнг бошқа ҳудудларнинг ҳам алоҳида бўлишга интилишлари, кўп конфессияли Ливанда шиа, сунний, мароний ва друзлар ўртасидаги келишмовчиликлар, Мисрда мусулмонлар ва

христиан қибтийлар ўртасидаги, Жазоир ва Марокашда араб ва барбарлар, Мавританияда араб ва қора танлилар (нигерлар) ўртасидаги низоларнинг келиб чиқиш хавфи, Сомали, Яман ва Ливияда уруғ-аймоқчиликнинг кучайиб бораётганлиги ва айирмачилик ҳаракатларнинг тобора авж олиши каби кўплаб муаммоларни келтириш мумкин.

Таҳлиллардан кўриниб турибдики, араб дунёсидаги сиёсий жараёнларда ташқи куч омили, унинг минтақадаги этносиёсий муносабатларга таъсири ўзининг узоқ тарихий илдизлари ва хусусиятларига эга бўлиб, бугунги кунга қадар сақланиб келмоқда. Бу биринчи навбатда, минтақа энергетик ресурсларини қўлга киритиш ва шу орқали ижтимоий-сиёсий жараёнларда етакчи давлат сифатида ўз позицияларини мустаҳкамлаш, ушбу ҳудудда мутлақ ҳукмронликни ўрнатиш каби стратегик мақсадларда намоён бўлмоқда. Гарчи бу ҳолат яна давом этадиган бўлса, яқин келажақда араб минтақасида дунёнинг етакчи давлатлари жумладан, АҚШ, ЕИ, Россия, Хитой, Туркия каби мамлакатларнинг манфаатларига тўғридан-тўғри таъсир ўтказувчи йирик қуроли тўқнашувлар содир бўлиши мумкин деган хулоса қилиш мумкин. Бунинг учун бугун минтақада барча етарли “имконият” ва “шароитлар” мавжуд.

Халқаро ҳолатни таҳлиliga қаратилган илмий тадқиқот ишларида замонавий халқаро ҳамжамият тизимида миллат омилнинг аҳамиятли даражада ошиб бораётганлиги борасидаги хулосалар келтирилмоқда. Бундай тадқиқотлар дунёнинг турли ҳудудларида амалга ошириладигани эса янада аҳамиятлидир. Масалан, Африкада катта қурбонларга сабаб бўлаётган миллатлараро тўқнашувлар ҳозиргача кузатилади. Ушбу можаролар мураккаб характерга эга бўлиб, миллат масаласи уларда асосий масала ҳисобланмоқда. Энг фожиали кўриниш тус олган этник низолар Руанда, Бурунди, Судан, Сомали ва Эритерияда бўлиб ўтди. Сиёсий беқарорлик, жамиятнинг бўлиниши, фуқаролар уруши таҳдиди, тўнтариш таҳдиди, иқтисодий хаос, минглаб одамларнинг ўлими ва азият чекиши, қочоқлар ва кўчишларнинг юз бериши, инсон ҳуқуқларининг бузилиши ва куч ишлатишлар миллатлараро низолар оқибатида келиб чиқмоқда. Россиялик африкашунос В.Иорданский Африка давлатларининг қабилавий гуруҳларини миллиард шарини қамраб оладиган тахтадан ясалган учбурчакка ўхшатади. “Ушбу учбурчакни олиб, шарларни турли томонга улоқтириш учун уларни туртиб юбориш қийин иш эмас” [1:5], деб таъкидлайди.

Россиялик сиёсатшунос Р.Г. Ланда: “Мусулмон мамлакатларининг деярли барчасида “устун-

лик қилувчи ва анча кучли бўлган этноснинг гегемонистик даъволари ва “тарихий ҳуқуқи” ҳуқуқлари чеклаб қўйилган этнос ёки этник диннинг “тарихий хотираси”, ранж-алами ва қаршилиги билан тўқнаш келганда” этник ва диний хилама-хиллик ҳам исломни сиёсийлашувининг омили бўлиши мумкин”, – дейди [2:194]. Бунга қуйидагилар мисол бўлиши мумкин деб қўшимча қилади: Филиппиндаги хитойлар ва моро-мусулмонлар; Малайзия ва Индонезиядаги хитойлар ва ҳиндлар; Покистондаги баҳойлар ва Аҳмадийа фирқаси; Ироқ, Эрон, Туркиядаги курдлар ва бошқа камчилик (ассирияликлар ҳам); Эрондаги туркманлар; Афғонистондаги тожик, ўзбек, туркман ва ҳазорий шиалар; Мисрдаги қибтий (копт)-христианлар; Судандаги жанубий нилот қабиалари; Мағриб мамлакатларидаги барбарлар муаммолари [2:194].

Мисрлик олим Абдулваҳҳаб Аҳмад ал-Афандий этник қарама-қаршилиқлар диний қарама-қаршилиқлар билан боғлиқ. Биринчидан, улар бир-бирини кучайтириб тез-тез бир пайтнинг ўзида намоён бўладилар. Иккинчидан, этник сабабга кўра ишончсизлик кўпинча диний узоқлашишга олиб келади [3:51]. Россиялик исломшунос Л.А. Баширов бу борада шундай дейди: “Диний жамият этник жамиятни йўқ қилмади, инсонлар бир динга эътиқод қила туриб ўзларини нафақат диний, балки этник жиҳатдан ҳам тенглаштиришда давом этмоқдалар; баъзан этник жиҳатдан тенглаштириш кучлироқ бўлмоқда” [4:43].

Этник қарама-қаршилиқлар ва можароларнинг салбий кўринишлари Шимоли-Шарқий Африкадаги араб давлатларида ҳам рўй берди. Жумладан, биргина Судандаги фуқаролик уруши (1956 йилдан ҳозиргача) араб-исроил урушларидаги йўқотишлардан кўра, камида беш маротаба кўп инсонларнинг ўлимига сабаб бўлди [5:15]. Шу билан бирга, ушбу ҳолат кўплаб йўқотишларга, қочоқлар сони ошишига, моддий йўқотишларга ва молиявий зарарларга олиб келди.

Қитъадаги низоларнинг энг муҳим омиллари дан бири бу диний қарама-қаршилиқлардир. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, Африка аҳолисининг 42% мусулмонлар, 22% христианлар, 36% маҳаллий динларга эътиқод қилувчилардир [6:1]. Диний қарама-қаршилиқларнинг кучайишига оғир иқтисодий вазият сабаб бўлиб, кўпгина давлатларда ҳукуматга қарши диний ташкилотлар тузила бошлади. Масалан, Суданда “Судан халқ озодлик армияси” тузилиб, у давлатни шариат асосида бошқаришни талаб қилиб чиқди. Мамлакат Президенти Нимейри 1983 йил давлат мафқураси ва қонуни

шариат асосида бошқарилишини эълон қилиши ҳам вазиятни ўзгартирмади.

Чад ва Эфиопияда фуқаролар уруши Судан муаммосига ўхшашдир. Мисол учун, Эфиопия мусулмонлар истиқомат қиладиган Эритрея учун 30 йил уруш олиб борди. Лекин Эритреяликларнинг қатъиятлилиги эвазига 1993 йил Эритрея ўз мустақиллигини эълон қилди.

Христиан ва мусулмон дин вакиллариининг тўқнашуви, айниқса, Нигерияда авжга чиққан. 2000 йил февраль ойида Кадун вилоятида бу икки дин вакиллари ўртасида қонли тўқнашув бўлиб, ҳар икки томондан 400 га яқин киши ҳалок бўлди. 2006 йилда эса бу тўқнашув янада аланга олиб, масжид-мадрасалар ва черковларга ўт қўйилди. Мамлакат собиқ Президенти О.Обасанжо вазиятни юмшатиш учун шариат асосида бошқарилишини (баъзи штатларда) маълум чегараланган ҳолда бўлишига ваъда берган эди. Аммо вазият ҳозиргача ижобий ҳолатга ўтгани йўқ. 2010-2015 йиллар давомида мамлакатни бошқарган христиан динига мансуб Гудлак Джонатан даврида вазият янада мураккаблашди. “Ал-Қоида”нинг Африкадаги маслакдошларидан ҳисобланган “Боко Харам” диний экстремистик ташкилоти жангарилари Нигерия шимоли ва қўшни давлатлардаги катта ҳудудни ўз бошқарувига олди. 2015 йилги президент сайловида ғалаба қозонган мусулмон динига эътиқод қилувчи Мухаммаду Бухари мазкур террористик гуруҳларга қарши кураш бошлаб, экстремизм ва радикал оқим тарафдорлари орасида профилактика ишларини олиб бориш ва уларни мўътадил ислом таълимотларига тарғиб этишга алоҳида эътибор қаратмоқда.

Умуман олганда, Нигерияда нафақат христианлар ва мусулмонлар бир-бирига қарши курашган, балки бу каби динларнинг бошқа оқимлари ҳам ўз душманларини ўзга дин вакили сифатида кўриб, уларга қарши кураш олиб боришган [7:3].

Таdqиқотлар ўтган асрнинг 90-йилларида Яқин Шарқ ва Шимолий Шарқий Африка минтақаларида кузатилган давлатлараро ихтилофлардан кўра давлатларнинг ичидаги этник ва диний конфессионал урушлар кўп бўлганини кўрсатади. Ҳарбийлашган Ислом ҳаракати ҳам Яқин Шарқ ва Шимолий Африка араб мамлакатларида кузатилаётган қуроли фуқаролик тўқнашувларининг бир кўринишидир [8:45]. Бу борада Жазоир, Сомали, Судан, Сурия ҳамда Яман ҳозирги кунда энг кўзга ташланадиган мамлакатлардан ҳисобланади. Шу боисдан ҳам ҳозирги кунда минтақа давлатларининг хавфсизлигига энг асосий таҳдид ички таҳдид деб ҳисобланмоқда.

Фуқаролар уруши ва этник можаролар натижасида юзага келган қочоқлар бевосита ёки билвосита қўшни давлатларга ёки минтақаларга ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Бу нафақат Шимолий ва Шарқий Африкада, балки Марказий ва Жанубий Ғарбий Африка ҳудудида жойлашган Руанда давлатида 1994 йил бўлган геноцид натижасида Бурунди ва Заир давлатларининг ҳолатини ҳам беқарорлаштирганини айтиб ўтиш мумкин [9:29]. Умуман олганда, бугунги кунда Африка қитъасининг деярли барча минтақалари, Яқин Шарқ, Кавказ, Жанубий-Шарқий Осиё, Марказий Осиё, Европа минтақалари хавфсизлик тизимида этносиёсий ва конфессиялараро зиддиятларнинг таъсир даражаси юқоридир.

Тарихий жараён шуни кўрсатмоқдаки, араб дунёсидаги бир нечта жиддий тус олган ва ҳарбий куч жалб қилинган этник ихтилофларни ҳисобга олмаса, умуман олганда, бу каби этник муаммолар тўғри сиёсат натижасида бартараф этилган. Бу асосан тўғри сиёсат ва марказлаштиришдан қочиш ҳамда федерализм масаласига бориб тақалади. Бунга мисол сифатида Марокаш ва Жазоирдаги барбарлар ҳолатини келтириш мумкин. Маданий ва лингвистик жиҳатдан камчилик ҳисобланган барбарлар умумий аҳолининг 25 ва 35 фоизини, икки давлатда ҳам сунний мусулмонлар кўпчилигини ташкил этади. Барбарлар милоддан олдинги еттинчи асрлардан буён Шимолий Африка тарихининг бўлинмас ва муҳим қисми ҳисобланади. Барбарлар Француз мустамакаси ҳукмронлиги даврида унинг “Бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил” сиёсатига қарши, ўз давлатларининг 1950 йилда (Марокаш) ва 1960 йилда (Жазоир) эришган мустақиллиги учун кураш олиб борди. Мустақилликдан кейинги даврларда икки давлатдаги барбарлар ўз маданий интилишларини ифода этишди. Марокаш Қироли ушбу интилишларни инобатга олган бўлса, Жазоирнинг ҳукмрон бир партиявий тузуми мутлақ инкор этиб келди. Ўтган асрнинг 90-йилларига келиб, Марокаш барбарлари жазоирлик қабиладошларидан фарқли ўлароқ ўз давлатининг миллий сиёсатига мослашиб, унинг иштирокчисига айланган ҳолда фақатгина маданий ўзлигини тарғиб қилиш билан чегараланди. Ислоҳ ҳарбийлашуви хавфи, айниқса, унинг “араблаштириш” тенденцияси Жазоир барбарларининг маданий интилишларини том маънодаги ҳарбий сиёсий норозиликка айлантирди [10:5].

Араб давлатларидаги этник ва диний муаммоларнинг нафақат бир давлат, балки бутун минтақадаги сиёсий вазиятга таъсирини 2011 йилда Тунисда бошланган ва кейинчалик минтақанинг

бир қанча давлатларида сиёсий инқилобларгача олиб келган “Араб баҳори” мисолида кўриш мумкин [11:1]. Минтақадаги сиёсий вазиятнинг янада кескинлашуви турли радикал кайфиятдаги диний гуруҳлар фаолиятининг кучайишида намоён бўлмоқда. Бугун минтақадаги бир неча араб давлатларида радикал кайфиятдаги “Мусулмон биродарлар”, “Ал-Қоида”, “Аш-Шабаб”, “Ан-Наҳда”, “Ал-Хуррия ва Ал-Адала” ва бошқа бир қатор гуруҳлар ўртасида ҳокимият учун кураш рақобатли авж олиб кетган. Улар нафақат ўзаро, балки сиёсий кво статусига эга бўлишга ҳаракат қилаётган бошқа этник ва диний камчиликлар, либерал-дунёвий элементлари бўлган сиёсий гуруҳлар билан ҳам ўзаро зиддиятларга киришди.

Араб давлатларида юқорида таъкидлаб ўтилган радикал кайфиятдаги исломчи партиялар томонидан амалга оширилган инқилоблар билан боғлиқ воқеалар минтақанинг бошқа давлатларини ҳам ўз ички ва ташқи стратегияларини қайта кўриб чиқишга мажбур қилди.

Бу каби ҳолатлар Шимолий Африканинг бошқа давлатларида ҳам рўй бермоқда. Мисол учун, бугунги кунда Марокашда исломий партиялар коалицион ҳукуматни бошқараётган бўлса, Ливияда салафийлар янги сиёсий куч сифатида намоён бўлмоқда. Жазоирдаги исломий ҳукумат эса ўзларининг янги ислом давлатини қуриш гояларидан ташқари бирорта бир муаммонинг ечимини таклиф эта олмайди. Гарчи мазкур ҳукуматлар умумхалқ референдуми ва сайловлар орқали ҳокимият тепасига келган бўлсалар-да, мамлакатда диний ва этник хусусиятга эга сиёсий муаммолар ҳануз ўз ечимини топгани йўқ. Бунинг оқибатида Ливиядаги исломий ҳукумат жамиятнинг қарши реакциясига учраб, омадсизликка дуч келган бўлса, Марокашнинг янги ҳукуматлари сиёсий муҳолифатнинг қаршиликка учрамоқда.

Сўнгги пайтдаги сиёсий ўзгаришлар натижасида Африка араб давлатларидаги турли диний конфессиялар ўртасидаги ўзаро зиддиятлар янада кескинлашди. Хусусан, Мисрдаги христиан қибтийлар ва мусулмонлар ўртасидаги кескинлик йўқолмаяпти. Миср қибтийлари кўпчилигини ташкил этадиган қишлоқларга “Мусулмон биродарлар” жангарилари томонидан ҳужумлар уюштирилмоқда.

Мисрда қибтийлар сони 7,6 миллион кишини, яъни аҳолининг 10 фоизини ташкил этади [12:1].

Яқин Шарқдаги ёш христианларнинг кўпчилиги иқтисодий имконияти кўпроқ бўлган ва хавфсизлик доираси яхши таъминланган Ғарб мамла-

катларига кўчиб чиқишга ҳаракат қиладилар. Христиан-эмигрантларнинг Яқин Шарқ ҳудудидан ташқарида мослашиб олиши осонроқ, чунки улар олий маълумотли, молиявий таъминланган, чет элда қариндошлари ҳам кўпроқ. Бундан ташқари, мусулмон оилаларидан фарқли ўлароқ уларда фарзанд кам. Масалан, 2006 йилги маълумотларга қараганда, Исроилда туғилиш мусулмонларда христианларга нисбатан 2 баробар кўпроқ (ҳар бир мусулмон аёлга 4 та фарзанд тўғри келади) [13:2]. Маълумотларга кўра, Араб давлатларидаги шиалар орасида туғилиш ҳар бир оилга 8-9 фарзанд, суннийларда 5 та фарзанд ва насронийларда ҳар бир оилга 2 та фарзанд тўғри келади [14:1].

Африканинг халқаро муносабатлардаги геосиёсий мавқеи кўпинча халқаро иқтисодий ташкилотларнинг ушбу қитъа учун энг яхши (имтиёзли) шарт-шароитларни қўллаши билан чамбарчас боғлиқдир.

Мусулмон мамлакатларида ижтимоий-сиёсий вазиятларнинг асослари охириги ўн йилликда минтақа давлатларининг ички можаролари, давлатлараро сиёсий, иқтисодий уруш ва қуролли курашлар, конфессиялараро, турли кланлар ва миллий-этник, диний-этник қарама-қаршиликлар кўринишида ривожланмоқда ҳамда бу анъана сақланиб қолмоқда. Бу анъананинг охиригиси “Араб баҳори” воқеалари, Ливиядаги маҳаллий қабилалар орасидаги қарама-қаршилик, Шимолий ва Шарқий Африка минтақаларида террорчи, экстремистик кучларнинг хатти-ҳаракатлари фаоллашуви муаммоси дунё жамоатчилиги эътиборида турибди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Иорданский В.Б. Противоречивая природа национализма. <http://www.politstudies.ru/fulltext/2011/6/14.pdf>
2. Ланда Р.Г. Причины и факторы радикализации ислама // Ислам на современном Востоке. 2005. - С. 194.
3. الأفتندي أ.أ. الإسلام والدولة الحديثة نحو رؤية جديدة. القاهرة: دار الحكمة، 2009. ص. 51. <http://dar.bibalex.org/webpages/mainpage.jsf?PID=DAF-Job:13891>
4. Баширов Л.А. Ислам в контексте этнополитических процессов в современной России. - М., 2008. - С. 43.
5. Saad Eddin Ibrahim Sects, Ethnicity, and Minority Groups in the Arab World (1994) (in Arabic), Cairo: Ibn Khaldoun Center. – pp.15-18, and pp. 225-290, pp. 323-369, and pp. 601-629.

6. <http://www.religions-congress.org/content/view/130/35/lang,russian/>

7. شحاتة د. محركات التغيير في العالم العربي. السياسة الدولية // مؤسسة الأهرام. العدد 184. أبريل 2015

8. شبان أ.أ. ظاهرات التدخل الإقليمي في الصراعات الداخلية الأفريقية بعد الحرب الباردة: الكونو الديمقراطية نموذجاً. رسالة ماجستير. – القاهرة: معهد البحوث والدراسات الأفريقية. القاهرة: جامعة القاهرة، 2013. ص. 45

9. Collier P. Peace and Security // Expert Paper Series Five: Peace and Security. Stockholm, Sweden: Secretariat of the International Task Force on Global Public Goods. 2006. - P. 29, available at: <http://www.gpgtask-force.org/uploads/files/204.pdf>

10. The Berbers Demand a Voice, Al-Ahram Weekly, 20 October, 1994. – P.5.

11. Al Jazeera (Producer). (2011). The Arab Awakening. Retrieved from <http://english.aljazeera.net/programmes/general/2011/04/2011483425914466.html>

12. Минц М.В. Положение коптов в современном Египте (<http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/06-11-07a.htm>).

13. CBS (Центральное статистическое бюро Израиля), STATISTICAL ABSTRACT OF ISRAEL, 2006.

14. Bret Stephens. Being Hassan Nasrallah // The Wall Street Journal, 18/07/2012.

Muhammadolim MUHAMMADSIDIQOV,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Магистратура бўлими бошлиғи,
сиёсий фанлар доктори, доцент

